

Per Nyström

Landskapslagarna

Den marxistiske historikern Per Nyström ägnade stor uppmärksamhet åt övergången mellan feldalism och kapitalism och framväxten av kapitalismen i Sverige.

Hans doktorsavhandling *Stadsindustriens arbetare före 1800-talet. Bidrag till kännedom om den svenska manufakturindustrien och dess sociala förhållanden* (1955), som handlar ”manufakturindustrin”, vilken kan sägas utgöra en övergångsform mellan hantverk och (kapitalistisk) industri.

Förliggande uppsats handlar däremot om feodalismens former i Norden, där de s k landskapslagarna spelade stor roll. I Sverige härrör landskapslagarna från medeltiden, närmare bestämt mitten av 1300-talet.¹

Martin f

1

Under 1000-talet stabiliserades i södra och västra Europa den samhällsbildning, som brukar kallas den feodala. Liksom andra samhällsorganisationer, liksom t. ex. kapitalismens samhälle nådde den inte överallt samma konsekvens i sin byggnad, samma renhet i strukturen. Under 1800-talets början såg det kämpande borgerskapet på kontinenten mot Förenta Staterna som mot ett paradiset: ingenstades var så förebildligt som där principerna för det borgerliga samhällets organisation dogmatiskt och fanatiskt genomförda. På samma sätt fanns det vissa centra som Normandie, där den feodala samhällsstrukturen var utbildad mera klart och hårt än annorstädes och som därför av riddarvärlden i hela Europa betraktades som föregångsland och mönsterland, besjungna och beprisade. Utanför dessa centra träffade man samhällstyper, karakteriserade av att de feodala samhällsgrupperna inte helt lyckats bryta ned stam- och släktsamhällenas institutioner utan nödgats ingå kompromisslösningar. En närmare analys skulle förmodligen visa att dessa äldre institutioner omvandlats, bibehållit sitt namn, sina yttre kännetecken, men kommit att fylla en ny social funktion, s. a. s. feodaliseras. Ingenting är vanligare än att en social institution eller dess namn flyttas över från en samhällsbildning till en annan och i den nya formationen får täcka en helt ny realitet.

I de gängse framställningarna, i — för att stanna inom den större handbokslitteraturen — Pollock-Maitlands *The History of English law*, Esmeins *Cours élémentaire d'histoire du droit français*, Schröder-Künssbergs *Lehrbuch der deutschen Rechtsgeschichte* brukar skildringen av det feodala samhället ta sin utgångspunkt i själva länsförhållandet. Man redogör för vad ett län var, i vilken relation länstagaren stod till länsgivaren, deras ömsesidiga förpliktelser, de former under vilka länsgivning skedde och man diskuterar olika arter av län. Länet, det är grundbegreppet i den feodala organisationen, heter det i Esmeins framställning av la société féodale, länet är den konstitutiva enheten och liksom organismens cell. Länet, heter det vidare, reducerat till sitt enklaste uttryck är en jord eller en jordherrerätt, som mot vissa tjänster avstås av en människa, benämnd länets seigneur, till en annan benämnd vassal. Vid skildringen av det feodala samhället skjuts jorden och — för att använda en term lånad från det borgerliga samhället — jordens rättsliga karaktär i förgrunden. Det är naturligt att så sker. Det medeltida urkundsmaterialet handlar i mycket stor utsträckning om jord och jordherrerättigheter. I gåvobrev, köpebrev, testamenten, tvisturkunder, förläningsbrev, frälsebrev,

¹ Om olika landskapslagar, se [Landskapslag](#) (Wikipedia) – MF

pantbrev, ständigt rör det sig om jord och olika arter av jord. Kampen mellan den centraliserade furstemakten och adeln mot slutet av medeltiden, mellan kyrkan och furstemakten försiggår i termer, som är knutna till innehav av jord. Med utgångspunkt i denna framställning av jordens karaktär karakteriserar handböckerna individernas ställning i samhället. För deras villkor låter man vara avgörande huruvida all jord låg under länsrätt eller huruvida det fanns ”fri” släktjord.

Det utbildades tidigt i den feodala överklassen en ideologi, som avsåg att rationalisera de sociala förhållandena. Halphen påpekar i sin *L'essor de l'Europe* att den börjar skimra under 1000-talet i Italien. Halvdan Koht har konstaterat att den finns redan i konung Alfreds Boëthiusöversättning från 800-talet. Den propagerades livligt av kyrkan och trängde djupt ned i folkens medvetande. I avlägsna bygder i Norge har man funnit uttryck för den i allmogemålningarna. Enligt ideologin, som var byggd på arbetsdelningens princip, var det riddarens uppgift i världen att kriga, prästens att bedja och folkets att arbeta. Flera nutida historiker bl. a. Oncken i sin *Geschichte der Nationalökonomie* har tagit starkt intryck av denna propaganda och förklarar i anslutning till den feodalsamhället som en förnuftig och väl planlagd arbetsdelning. En djupare socialhistorisk forskning kan naturligtvis inte nöja sig härmed. Lika litet som man bedömer en individ efter det som han själv tror sig vara, lika litet kan man bedöma en samhällsbildning efter det den utger sig för att vara. Men lika litet som historikern får lov att stanna utanför en samhällsbildnings ideologiska utanverk lika litet får han stanna utanför det juridiska ormelverk, med vilket den betecknar sina sociala relationer. Det räcker inte att vid en analys av det feodala samhället stanna vid olika arter av jordinnehav. Man måste tränga bakom dem fram till människorna. Ett mänskligt samhälle är alltid till sist relationer mellan människor och inte fiktiva relationer mellan ting eller mellan människor och ting. Det är dessa mänskliga relationer som varje djupgående samhällsforskning måste nå fram till och blottlägga. I flera samhällsformer är dessa mänskliga relationer av den arten att den ena parten har en stor materiell fördel av dem; de beslöjas då alltid av ett formelväsende och en ideologi, som döljer den brutala verkligheten. I det borgerliga samhället beslöjas relationen mellan kapitalägaren och arbetaren genom den fria marknadens prisbildningsmekanism. En sociallära, som söker tränga igenom denna slöja, som söker skildra relationen i dess nakna mänskliga form, ställa människa mot människa, exploatören brutalt mot de exploaterade, anses samhällsfarlig och är f. n. i de flesta Europas länder förbjuden eller på väg att förbjudas och i alla borgerliga länder av de officiella vetenskapsmännen försedd med stämpeln ”ovetenskaplig propaganda”.

Det grundläggande draget i det feodala samhället — som klart och otvetydigt framträder, när man tränger bakom de juridiska formlerna och de ideologiska bildningarna — är det tributförhållande, i vilket befolkningens stora massa stod till den adliga och prästerliga överklassen. Tributerna möjliggjorde en högre och friare levnadsstandard, en mångsidigare livsutveckling för tribut-mottagarna än för tributgivarna. För de förra en källa till oberoende och frihet var de för de senare en källa till tvång och ofrihet. Glädje, njutning och säkerhet å ena sidan, hat, slit och svält å andra sidan. Då tributerna merendels var avsedda för direkt behovstillfredsställelse för mottagarna var de skiftande som behoven själva. Det fanns tributer i form av personlig tjänst hos tributtagaren, i form av arbetsprodukter som markens gröda, fisk, jaktbyte, hantverksalster, i form av penningar. Tributernas materiella art skiftade från ort till ort, från tid till tid. Ytterst var de dock arbete som en människa presterade till en annan människas förmån, ett tvångsförhållande, där en var underlägsen och tjänande, den andre befalande och härskande. Knotet hos tributgivarna övergick stundom i revolter, som spred sig över vida landsändar. Det tvång tributtagarna att ständigt gå i harnesk. I väpnade följen red de genom landet. Deras hus var mer eller mindre fasta. De odlade endast i undantag jord, de var inga lanthushållare. Fria och oberoende levde de i en tillvaro av vapenlekar. Deras kråmande hästar, blanka rustningar, glaven i deras hand, den stålklirrande skaran av edsvurna väpnare bakom deras rygg var deras stolthet men också deras utsugningsinstrument, som gjorde tributgivarna villiga och under-

dåniga. Enligt rådande ideologi var medlemmarna av den tributtagande klassen varandras likar, pares, pärer; men i verkligheten fanns en stark differentiering, som fick sitt juridiska uttryck i den feodala hierarkin med dess höga pyramid av troskapsskyldiga, länstagare och länsherrar av olika digniteter, sammanhållna som klass i sin motsättning till tributgivarna. En viktig suggestiv funktion fyllde i denna samhällsbildning kyrkoorganisationen. Den förmedlade de tröstande ideologierna till tributgivarna och visade dem ovan jorden det himmelska feodalsamhället, där härskarorna i orubblig trofasthet tjänade den allsmäktige Lorden och hans barones, de starka ärkeänglarna.

Långt mera skiftande än tributernas materiella art är de juridiska formler, med vilka de motiverades, de rättstitlar, ur vilka de härleddes. Skatt till konungen, böter till konungen, altargåvor, tionde, gästningsskyldighet, krigstågsskyldighet och krigstågsavlösning, förpaktaravgift, vägavgifter är de viktigaste huvudformerna för tributer. Deras namn skiftar från land till land. Detta beror främst därpå att en stor del av tributerna härleddes juridiskt ur gamla stamsedvänjor. En dylik är t. ex. i Norden ledungslamen, som härleddes ur en gammal personlig stamkrigsplikt och som alla feodala tributer kom att bindas vid jorden. Andra tributer som avraden härleddes ur ett privat äganderättsinstitut till jord enligt romersk-rättsligt system, andra liksom tionden ur mosaiska sedvänjor. Andra som böter ur straffsedvänjor av olika ursprung.

En senare tid har bland dessa tributtitlar sökt göra distinktion mellan offentlig-rättsliga, t. ex. böter och skatter, samt privat-rättsliga, t. ex. landboavgift och avrad. Men dessa distinktioner var inte levande i det feodala samhället.² Östgötalagen t. ex. innehåller bestämmelser om landboavgiftens storlek lika väl som bötesbeloppets storlek vid missgärningar. Dess författare har ingen känsla av att den ena avgiften skulle vara av mera privat natur än den andra. Den ryske rättssociologen Paschukanis hävdar i sin *Allgemeine Rechtslehre und Marxismus* att den juridiska distinktionen mellan offentlig-rättsliga och privaträttsliga medel har utbildats i städernas borgerskap.

Historikern har ej att vid en analys av dessa förhållanden uppträda som moraliskt dömande. Han har endast att söka konstatera fakta. Även en extremt borgerligt-nationell professor borde kunna ställa sig forskningsuppgiften: på vad sätt skedde de feodala samhällsgruppernas tributtillägnelse? Med vilka olika rättsformler motiverades tributerna? Vilka uttryck tog sig motsättningen mellan tributtagare och tributgivare?

Han har heller inte att svara för om den feodala samhällsformen innebar ett "framsteg" eller ej. Det är en meningslös frågeställning och vi far så lätt vilse när vi gör en dylik fråga. Men han har att konstatera hur de feodala grupperna och den feodala organisationen är revolutionära faktorer, som sönderbryter stamsamhällets institutioner eller i varje fall ger dem en ny innebörd, dvs. en ny social funktion, tjänande de nya härskande grupperna.

Först sedan samhällets inre grundstruktur är klarlagd kan dess juridiska och ideologiska bildningar ställas i sitt sammanhang. Vid studiet av den feodala samhällsbildningen i Europa har forskningen främst uppehållit sig vid länsväsendet och jordens rättsliga karaktär. Jorden var den fiktion, den fetisch, från vilken den feodala jurisprudencen lät alla goda gåvor strömma över herreklassen. När därför motsättningarna inom de feodala överklassgrupperna skärps, när kampen om delningen av tributerna tillspetsas, förs denna juridiskt som en kamp om olika jordtitlar frälsejord mot skattejord, ärftligt län mot tjänstelän, kyrkojord mot skattejord.

Jordens karaktär kunde växla. Tributerna inkrävdes dock. Tributbetalarna hade föga kännning av striden mellan tributtagarnas jurister. Skillnaden mellan serf och roturier föll i glömska. Skattebonde stod sida vid sida med adelsmans landbo, när tributbetalarna reste sig, fogdeborgarnas lågor steg mot skyn och det var oro i landet.

² Jfr Maitland-Pollock, *The History of English law before the time of Edward I*. Vol. I. (1911) s. 230.

Vid universitetet i Pavia begynte under 1000-talet en krets lärd' systematisera de edikt som de lombardiska kungarna utgivit och samarbeta dem med gamla lombardiska rättssedvänjor. De ofta disparata formlerna och normerna systematiserades och gjordes inbördes förenliga. *Consuetudines* och *statutes* samarbetades till en *lex*. Systematiseringen skedde efter mönster av den romerska 'rätten, som man kände genom Justinianus' *Institutes* och *Codex*. Myten om den romerska rätten, som en normerande mönsterlag, som *lex omnium generale*, började åter utbildas. Ett vaknande intresse för den kan spåras flerstädes i Italien och Frankrike denna tid. Omkring 1100 började en lärd och juridiskt förfaren hand, som i skrifterna signerat sig Ir. och Yr., att foga skarpsinniga kommentarer eller glossor till texter av romerska lagar. Man har sammanställt denna signatur med urkundernas *Warnerius iudex bononiensis*, med krönikornas magister *Guarnerius de Bononia* och den går i den rättsvetenskapliga litteraturen vanligen under namnet *Irnerius* från Bologna. Något senare föreläste i Bologna de vittberömda fyra doktorerna, de medeltida krönikornas *quatuor legis doctores*, *Bononiae magistri*, *Bulgarus*, *Martinus Go-sia*, *Jacobus* och *Ugo de Porta Ravegnana*, om vilka en samtida krönikör berättar att de av Fredrik Barbarossa kallades till mötet på de ronçaliska fälten för att de skulle i sanning utransaka vilka de kungliga rättigheterna, *omnia regalia jura*, i Lombardiet var. Urkundsmässigt är belagt att dessa uttolkare ej var kammarlärd fjärran från dagens strider, de stod som jurister och domare mitt uppe i samtidens intressemotsättningar, men deras ord och utsagor blev vördnadsbjudande och höga därför att de som inga andra var bevandrade i den sagoomstrålade heliga romerska kejsarrätten.

Redan under medeltiden växte legendbildningen kring glossatorerna i Bologna. Senare när kampen mellan de kyrkliga och världsliga tributtagarna flammade i vartenda land i Europa, när städerna hävdade sina rättssedvänjor mot de feodala blev den romerska rätten den aldrig sinande argumentkällan. Glossatorerna kom att stå som fyra förkunnare av ett nytt evangelium, ett världsligt och oavhängigt. I tidens perspektiv kom den romerska rättens pånyttfödelse att stå som ett under, oförmedlat och plötsligt. Krönikörerna skildrade hur ett nytt ljus då hade runnit upp över världen, hur hela världen hade förundrat sig och hur ungdomen från alla land hade strömmat till Bologna. Denna stämning av morgon och pånyttfödelse kring glossatorskolan i Bologna har levt kvar in i all modern litteratur i ämnet. Även om man nu vet att den romerska rätten aldrig varit helt glömd, att Bolognaskolan snarare var det yppersta uttrycket för en hel dåtida forskningsmiljö, vågens kam, dröjer det dock kvar hos dessa moderna författare något av den gripenhet inför pånyttfödelsens under som präglade senmedeltidens skildringar av glossatorskolan i Bologna.

De feodala organisationerna ägde inga lagar. Inom de olika samhällsgrupperna härskade olika sedvänjor, den världsliga feodala överklassen hade sina, den kyrkliga sina, stadskorporationerna sina, bönderna sina. Genom dekret och statuter, edsöreslagar, sökte den härskande feodala klassen genombryta de undertryckta gruppernas sedvanerätt. Ett sent exempel härpå är ett brev från *Innocentius III:s* kansli, i vilket det klagas över att lagmännen vid de svenska tingen höll fast vid att ingen utan arvingarnas samtycke fick testamentera sin egendom till Gud och kyrkan. Denna släktsedvänja tedde sig för kyrkans män som en *consuetudo perversa*.³ Rättsåskådning stod här mot rättsåskådning. Kyrkan representerade här den revolutionära, nedbrytande rättsåskådningen. Förhållandet var likartat med det nutida, då de revolutionära arbetarorganisationernas rättsuppfattning obönhörligt attackerar det i upplösning stadda borgerliga samhällets.

³ Enligt den kanonistiska jurisprudensen var varje *consuetudo* förvänd som stred mot den naturliga lagen i *Thomas' av Aquino* mening. Denna lag var av Gud i människan inplanterad som ett rättesnöre för hennes handlingar. Man inser lätt att ungefär vad som helst av en skicklig kanonist kunde bringas att stå i konflikt med den naturliga lagen. Jfr *Vinogradoff, Custom and right*, s. 28.

Försök att sammanställa rättsböcker, tjänliga för genombrytandet av de undertryckta gruppernas sedvänjor, hade gjorts. Från Vilhelm Erövrarens England finns exempel härpå. Det finns bl. a. en rättsbok från omkring 1100, kallad *quadripartitus*. Men resultatet blev primitivt. Inbördes stridande normer av engelskt och normanniskt ursprung är sammanförda. Författaren var ej tränad i systematiskt juridiskt tänkande. Först studiet av romarrätten möjliggjorde i Lombardiet författandet av systematiska rättsböcker, i vilka de feodala statuterna inarbetades och den äldre sedvanerätten omvandlades att fylla en funktion, tjänlig för den feodala överklassen.

Under 1100-talet spred sig snabbt kunskapen om den nya ideologiska kampform, som sammanskrivandet av *leges* utgjorde. En munk i Bologna vid namn Gratianus samlade mot mitten av 1100-talet de kyrkliga konciliesbesluten och de påvliga breven i rättsfrågor, bortarbetade oförenligheter, systematiserade rättsfallen och gjorde kommentarer i ett arbete, som han kallade *Concordia discordantium canonum*. Detta helt privata arbete blev ett kyrkans ypperligaste instrument i kampen för tributer, det spreds över hela kristenheten: *decretum Gratiani* blev den grundläggande kodexen i *Corpus juris canonici*, den kanoniska rätten.

Från den närmaste följande tiden föreligger från hela Europa ett stort antal rättsböcker. De som framkom i de franska feodal-organisationerna kallades *coutumiers* och *livres de pratique* eller *livres de justice*. Någon gång skymtar ett — kanhända i traditionen skapat — författarnamn. De äldsta bevarade — från 1200-talets början — är från Normandie och Orléanais, de stoltaste av feodaliteter. I begynnelsen av samma århundrade sammanskrev borta i Sachsen en adelsman av gammal släkt Eike von Repgau en rättsbok, ursprungligen på latin men snart översatt till sachsiska. Det var den berömda *Sachsenspiegel*, som vann stor ryktbarhet och spridning och som gav upphov till *Deutschenspiegel* och *Schwabenspiegel*. I England hade redan i slutet av 1180-talet fullbordats rättsboken *tractatus de legibus*, vilken sedermera tillskrivits Ranulf Glanvill, en vir illustris av normannisk ätt, konungens högste domare.

Dessa rättsböcker är författade i den feodala överklassen, av män kunniga i latin och förfarna i jurisprudence, ofta i domareställning. Sannolikt har de varit föregångsmän, sin tids och sin miljöns rörligaste och för kulturimpulser mest mottagliga intellekt. De har känt den kanoniska rättens systematik och dess aforismliknande sentenser över rätt och lag. En del av dem har direkt känt romarrätten, men i en tid då boken var sällsynt torde för de flesta kunskapen om den vara förmedlad av lärde män, som besökt de vittlagfarna juridiska fakulteterna. Dessa rättsböcker är systematiskt uppställda, och författarna är inställda på att bortarbeta oförenligheter mellan skilda bestämmelser. Böckerna utger sig behandla landets gamla sedvanerätt. En tidigare forskning trodde kritiklöst på denna deras försäkran, såg i dem omsorgsfulla uppteckningar, gjorda med hembygdsvetenskapsforskarens ambition. En närmare analys har visat att de är genomsyrade av kanoniska och allmänt-feodala principer; statuter och edikt har inarbetats. Urvalet av den lokala sedvanerätt de innehåller har skett subjektivt och bestämts av författarens sociala syn och klassbestämda intressen. Som sedvanerätt utges stundom normer, vilka samtida domsdokument inte känner och som först långt senare tillämpas vid domstolarnas praxis. Påfallande är hur en stor del av rättsmaterialet utgörs av en systematiserad uppräkningslista av gärningar, vilka kunde beläggas med bötesstraff. Det är främst i de brottsvärderingar som ligger bakom bötestarifferna, som man trots sig spåra den gamla sedvanerätten. Eller m. a. o.: denna har intresserat författarna för så vitt den kunnat läggas som basis för ett bötesystem, ett tributsystem.

Detta lagskrivningsarbete sammanfaller med korstågen. Den feodala överklassen utgjorde då en "universell" samhällsgrupp, en nedåt starkt avskild kulturmiljö, visserligen rik på inre motsättningar, i vissa centra rikt blommande, i periferierna arm och rå, en klass blödande av inre fejder, men sammanhållen genom ett språk, latinet, en hederskodex, den feodala, en livsåskådning, den katolska. Det är i denna miljö rättsböckerna hör hemma. Litteraturarten är gemensam för hela kristenheten.

När källornas ljus under 1100- och 1200-talen börjar falla rikare över Norden visar det, att den feodala överklassen även här fullbordat sin revolutionära omgestaltning av samhällena. Uppskiktningen i en tributtagande och en tributerläggande samhällsgrupp är färdig. Den tributtagande gruppen konstitueras av konungen och dennes män, adeln samt kyrkans män. Inom denna grupp flöt kulturimpulserna livligt in från de feodala centra. Även idén om rättsböcker trängde hit.

Redan före år 1200 har de s. k. Frosta-, Gula-, Borga- och Eidsivatingslagarna författats. Från något senare tid föreligger brottstycken av isländska rättsböcker. Under början av 1200-talet författades rättsböcker i Västergötland, Skåne, på Själland och Jylland. Kungsboken och Stadarholtsboken stammar från århundradets mitt. Under senare hälften av 1200-talet är rättsböckerna från Östergötland och Uppland författade. Från denna tid föreligger också en bok från Novgorod, det yttersta av Norden.

I sina grunddrag överensstämmer de nordiska rättsböckerna med de feodala centras. Liksom dessa utger de sig för att innehålla gammal rätt, leges terrae, och sedvänjor. Liksom dessa synes de i allmänhet vara privata arbeten, en visserligen knappast i feodalsamhället betydelsefull karaktäristik. Dessa rättsböcker från Frankrike, Italien, England, Tyskland, Norden bildar *en* litteraturtyp, som hör hemma i *en* bestämd och avgränsad miljö: en feodala överklassen.

4

I östgöotalagens dråpsbalk, flock XIV, är den sociala miljö, i vilken lagen är författad, tecknad. Flocken handlar om dråp på brytar och på herremäns män. Dess principium samt par. 1-3 och 5 behandlar dråp på bryte. Om en bondes bryte dräps erläggs samma bot som för träl: 3 marker till bonden. Skulle en lagmans bryte dräpas, blir boten 6 marker, försåvitt lagmannen är så mäktig att han har stallare och stekare samt 40 män på egen bekostnad. För dråp på biskops bryte är böterna 9 marker, för konungens bryte 40, ett belopp som enligt lagens uppgift tidigare varit 12. — Par. 6-9 handlar om dråp på herremäns ”män”. En bonde kan inte ha någon ”man”; han kan möjligen ha en bolagsman och för dråp på en dylik gäller samma bestämmelser som för dråp på bonde. Men en sådan herre, som har stallare och stekare och därtill 40 bänkmän, han kan ha en ”man”. Om en dylik dräps är han gill som fri man plus 6 marker i hedersbot. En biskops ”man” är gill som fri man plus 9 marker, samma gäller för en hertigens ”man”. Dräps en konungens ”man” är denne gill som fri plus 40 marker i hedersbot.

Flocken skiljer mellan ofria brytar och herremäns ”män”. De senare var fria män. Men det var sådana fria män som — enligt sedvänjorna inom den feodala överklassen — med handräckning och kyss begått homagium och svurit fidelitas till en dominus och därigenom blivit dennes homines. De tillhörde alla den feodala överklassen. De stod över bondesamhällena. Denna klass framträder i flocken i den pittoreska differentiering som vi känner från de feodala centra. Vi ser rex och dux, i herremännen med stallare och stekare anar vi barones och i ”männen” homines och milites, riddarna; en association, vars härskarställning gentemot de producerande samhällsgrupperna bl. a. kommer till uttryck i att dess medlemmar över lag värderar sina liv högre än böndernas.

Rättsboksförfattarens klassbundna syn och värdering får här en gräll och klar belysning.

5

Denna de s. k. landskapslagarnas sociala ställning blir bestämmande för vad de materiellt innehåller och ej innehåller.

I regel föreställer vi oss att det samhälleliga liv vi själva ingår i skulle vara mycket mera komplicerat än ett s. k. primitivt samhälles, att det nutida samhällslivet skulle kräva mera invecklade och detaljerade föreskrifter än ett på en s. k. lägre kulturståndpunkt stående, eller konkret uttryckt, att en nutida rättskodex måste vara mera voluminös än en som upptar de normer, som gällde för en tidigare samhällsform. Denna föreställning hänger delvis samman

med det traditionella utvecklingstänkandet, för vilket det nuvarande borgerliga samhället ter sig som utvecklingens sinnrika slutresultat och tidigare samhällen som ”mindre utvecklade”. Man behöver endast ta del av en omsorgsfullt genomförd etnografisk stam-monografi för att få denna uppfattning rubbad. Redan det sidantal, som måste ägnas åt de normativa bildningarna, är ägnat att korrigera vår förhandsinställning. Även den s. k. folklivsforskningen från vårt eget land har dragit fram material, som bör ändra den traditionella synen. Ännu i by- och fiskarsamhällena i början av 1800-talet fanns ett vidlyftigt och komplicerat system av sedvänjor, genom vilket produktionslivet och samlevnaden i detalj reglerades. De enklaste handlingar var fastlagda genom normer, som ofta var religiöst-magiskt färgade och vars bjudande makt var stor. För oss som lösts från den magiska världsbilden ter sig dessa normativa föreställningar som enfaldig folketro. Det är i själva verket utmärkande för primitiva samhällen att produktionsförhållandena omges av ett normkomplex, som i minutiös reglering och detaljrikedom vida överträffar det borgerliga samhällets lagfästa föreskrifter.

Av det väldiga religiöst-magiska normkomplex, av vilket fragment bevarats i folktron, finns knappast något i de svenska landskapslagarna. Detta förhållande gör att lagarna i förstöring ter sig magra för socialforskaren, att det är vanskligt att ur dem skapa sig en bild av produktionslivet i det gamla bondesamhället. Blott i ett par enstaka fall gläntar lagarna på dörren till denna egendomliga normvärld. När vi t. ex. läser i västgöotalagen: ”slår någon en annans äng, kommer ägaren tillstådes, han skall taga en videkvist, bita bastet av den och sätta den i jorden; det är laga förbud”; eller i gutalagen: ”nu vill han ej gälda jordlegan, då skall man korsmärka grödan för att få jordlegan och förbjuda honom att nyttja det som ligger under korset”, då anar vi en föreställningsvärld, som för oss underlig och fantastisk, nästan skrämmande i sin magiska formalism, ligger oändligt fjärran från det vi kallar ”rättsväsende” men som inte dess mindre hade en bjudande kraft av handlingsförlamande verkan på individen. Eller tag en passus i östgöotalagens jordabalk: ”nu är det en by, byggd och gammal, by med högar och från heden tid; den gränsar intill allmänning. Nu tvistar de om gränsen. Då skall man stå på äldsta gräskant och ropa, då dagen är dövast, mellan Botolfsmässan och midsommar; så långt skall byns ägor gå, som man kan höra ropet, i gräns med allmänning.” Dessa allvarsamma gränsropare och lyssnare ute i marken, dessa betydelsefulla rop, då dagen är dövast vid sommarsolstånd tillhör en annan värld än processualförfarandets kärande och svarande parter. Dessa bestämmelser står som vilsekomna i landskapslagarna, liksom meningslösa irrationella moment i ett rationellt och logiskt system: här i två punkter, som gäller markens heliga gröda och gränsen mellan by och ödemark, den gräns där ljuden från människosamhället dör bort, har lagförfattaren ansett det oportunt att ta upp de hårda, bindande normer, som bondesamhället självt skapat och som i världen under den feodala associationen levde kvar med seg kraft.

Det fanns även inom den feodala överklassassociationen ett egenartat normativt system.

Denna rikt differentierade sociala gruppbildning hölls — i de olika feodaliteterna — samman i gemensamma intressen gentemot de tributgivande grupperna. Relationerna mellan de olika skikten inom den feodala hierarkin täcktes av ett färgrikt system av sedvänjor, i vilka begrepp som ära, trohet, plikt samt symbolhandlingar som dubbning och homagium spelar en karaktäriserande roll. För företrädarna av den centralistiska ämbetsmannastaten, som nådde sin stabilisering under 1500- och 1600-talen och som bekämpade relikerna av de feodala sedvänjorna, tedde sig dessa som omoraliska och samhällsupplösande, men av de reaktionära rörelserna under 1800-talets förra hälft förhärligades de på bekostnad av det anstormande borgerskapets utilistiska och penningkontraktmässiga ideologi och har sedan dess alltid omskimrats av romantik. I själva verket var de blott ett uttryck för den faktiska fördelningen av tributinkomsterna inom den feodala överklassen.

Men inte heller dessa pittoreska sedvänjor tar författarna av landskapslagarna upp i sina leges. Författarna av landskapslagarna ger sålunda inte alls en allmän bild av de normativa systemen

i deras samtid. Deras intresse är starkt specialiserat. Det är slående, att de i sina rättsböcker blott behandlar några få punkter i samhällsbyggnaden, några få sociala institutioner. Det relativt största utrymmet ägnas åt att fastställa bötesbelopp för olika missgärningar: dråp under skilda omständigheter, misshandel, stöld osv. Av den äldre västgöotalagens text är i det närmaste hälften ägnad häråt och i den föreliggande översättningen av östgöotalagen upptogs 55 av bokens cirka 150 sidor av dylika bötestaxor. Det allra mesta av lagmaterialet i övrigt låter gruppera sig kring något av följande institut: 1) familjebildningen och arvet, 2) byns läggande i solskifte, 3) köp av jord och lösegendom samt landboinstitutionen, 4) kyrkoorganisationen, 5) rättsförfarandet. Vad författarna avser med sina böcker är sålunda dels att fastställa böter, dels att ge principerna för nämnda instituts organisation. Dessutom behandlas i vissa lagar helt kortfattat några andra institutioner: konungen, ledungen t. ex. Författarnas urval av institut har haft stor betydelse för den efterföljande rättsbildningen. Senare svenska lagförfattare upptog och använde sig av landskapslagarnas formelsystem, balkarna, i vilka dess författare systematiserade sitt material. Området för rätten, ius, vad som hör till lag och vad som inte hör dit samt materialets gruppering bestämdes i hög grad av dessa tidiga författares urvalssystem.

Att ur dessa rättsböckers omfattning söka sluta sig till kynnet av de normbildningar, som reglerade samhällslivet i de olika landskapen är uteslutet. Direkt ger de oss endast en bild av sin författares bildning och förmåga av juridisk systematik. En analys av hans material, sättet för hans urval, hans uppfattning om vad som hör under en rättsbok och hans rättsnormer kan vidare ge oss en föreställning om hans intentioner, om hans ställning i det sociala kraftfältet. Men om han lyckats göra sina principer gällande, därom kan vi inget sluta ur rättsboken. Kanske var han en drömmare? Kanske en utopist? Kanske tvangs hans principer först långsamt igenom? Vinogradoff anför på något ställe en lärd herre, som förvånat sig över att sagoförfattarna på Island inte låter släktfejden rasa i enlighet med de stadganden om släktskap som de isländska rättsbokförfattarna gör.

6

Upplandslagen inleds av ett kungligt stadfästelsebrev och ett förord. Dessa innehåller en del kärnfulla allmänna satser om lagar och rättsväsende. ”Vore alla rättrådiga, då vore ingen lag av nöden”, ”Land skall med lag byggas och ej med våldsgärningar”, ”lag skall iakttagas och hållas de fattiga till skydd, de fridsamma till frid, men de våldsamma till näpst och skräck”. Forskningen har visat att dessa satser ingalunda är uttryck för någon ”ursvensk” rättskänsla utan är propagandaformler, agitatoriskt svammel, med vilka feodalvärldens rättsbokförfattare brukade inleda sina böcker liksom i nutiden de fascistiska diktaturernas ideologer brukar smycka sina regimers förordningar med likartade satser om folkgemenskap. De var commune bonum för hela Europas feodalvärld. En av föregångsmännen vid skapandet av dylika propagandauttryck var munken Gratianus från Bologna; hans verk blev en ideologisk urkälla vars inflytande röjs även i Norden.

Men stadfästelsebrevet och förordet innehåller även en beskrivning över lagens tillkomst: I förordet jämförs den uppländska lagen med den mosaiska: liksom Gud instiftade denna och sände den genom lagmannen Moses till sitt folk så sänder också konung Birger den uppländska lagboken till folket mellan havet och Sagån och Ödmården. Det heter vidare: lagförfattare var Viger den vise, hedning i hednisk tid. Men, heter det, i de åldriga samlingarna fanns mycket dunkelt utsagt och somligt svårt att rätta sig efter. Lagmannen bad konungen råda bot härpå. Men denne tvekade i det längsta, då han ej utan tvingande skäl ville ändra gammal lag. Omsider gav konungen vika för de enträgna bönerna. Gammal lag samlades och granskades, ny lag formulerades och sammansattes. Detta var nödvändigt, ty efterhand som människor faller ifrån och andra kommer till, växlar människors umgänge med varandra. Även i den kanoniska rätten och i den romerska vidtages ändringar under dessa omständigheter.

Lagförfattaren vill ge läsaren uppfattningen att han gått till verket med stor pietet. Ungefär med den ömsinnet man nu konserverar de äldsta delarna av en kyrkobyggnad, låter sentida värdefulla element bli kvar och försiktigt infogar, liksom i en organiskt växande bildning, de nykonstruktioner man nödgas göra för att hålla byggnaden uppe, har konungen skapat lagen. Endast nödtvunget ändrade han gammal lag. Denna skickligt formulerade propaganda för lagen har blivit bestämmande för nutida historikers uppfattning om landskapslagarnas tillkomst och kynne. Huruvida samtiden föll lika lätt till föga för den, är tvivelaktigt. Stadfästelsebrevets hot om kunglig hämnd mot dem som följde annan lag än upplandslagen, visar att det fanns annan lag och tyder på en misstanke att den nya skulle möta motstånd. Denna tillkomstversion är liksom de kärnfulla allmänna satserna av tydlig ideologisk prägel. Det är den myt med vilken de nyskrivna feodala lagarna allmänt idealiserade sig.

Brytningen mellan olika principer är mycket karaktäristisk för landskapslagarna. För de fyra, fem sociala institutioner, för vilka lagarna drar upp normer, kan fullständigt konträra organisationsprinciper skönjas. I ett fall uttalas denna brytning klart av lagförfattaren: t. ex. då han av byarna kräver att hammarskiftet ersättes av solskifte. I något fall innebär hans stadganden en kompromiss mellan två principer som t. ex. då vissa rättegångar organiseras efter edgårdsmannaprincipen, andra efter nämndprocessprincipen.⁴ I andra fall dominerar helt den ena organisationsprincipen medan den andra endast röjs genom relikter i texten, vilka kunnat smyga sig in på grund av författarens bristande förmåga till systematik. T. ex. i fråga om arvets organisation. Enligt prof. Holmbäck utvisar götialagarna en äldre och en yngre arvsordning, vilken består av den äldres stomme.

Denna brytning mellan olika principer karaktäriseras av stadfästelsebrevet som en blandning av gammalt och nytt. Rättshistorien, vilken liksom all borgerlig historieskrivning varit inställd på att konstruera kontinua och utvecklingskedjor, har i dessa skilda principer trott sig se olika stadier i en s. k. rättsutveckling. Man har för de olika instituten sökt konstruera kedjor bakåt till tiden före den fasta bosättningen. Man har i görligaste mån sökt bygga över de starka principbrytningarna för att få fram en behagligt långsam s. k. utveckling. I prof. Åke Holmbäcks arbete *Ätten och arvet* görs ett dylikt försök. Landskapslagarnas för ätten ödesdigra organisationsprinciper för arvet, genom vilka familjen stärks, ter sig för honom som slutresultatet på en utveckling, i vilken "bygden" skapades och ätten blev allt mer och mer rudimentär. Genom denna forsknings behov att framhäva alla smärre fragment av som äldre supponerad rätt, vilka kan letas upp i texten, har det karaktäristiska för landskapslagarna hotats att bli skymt.

Betecknande för lagarna är tvärtom deras moderna prägel. Deras författare har stått i närmaste kontakt med de feodala centras rättsliga åskådning. Det röjs inte enbart i kyrkobalken. De tar upp den på kontinenten populära fridslagstiftningen, liksom t. ex. Glanvill lägger de de grövre brotten under konungens och dennes mäns domvärjo, familjen, bestående av man, hustru och ogifta barn, görs av dem till den sociala urcellen, de inför nämndprocessen och fredlöshetsbestämmelsen.⁵

Denna starka brytning i fråga om principer, denna brutala nyorganisation, som t. ex. röjs i skiftesbestämmelsen kan endast förstås om lagarna sätts in i sitt sociala sammanhang. De var skapade i den feodala överklassen. Författarnas grundsyn är bestämd härav. Deras urval av institutioner likaledes. De tar blott upp vissa nyckelpositioner i samhället till omformning, ätten, byn, tinget. För dem ger de nya principer. Intet annat intresserar dem. Arvsbestämmelserna formuleras i syfte att bryta ned ätten. Processen organiseras så att stormannanämnden får det avgörande inflytandet; ätternas edgårdsmän trängs tillbaka. Denna senare institution

⁴ I äldre germanskt rättsförfarande tillkallade parterna, oftast svaranden, ett antal personer vars edliga bestyrkande av partens utsago ägde full beviskraft. Då för vissa mål edgårdsmännens antal kunde springa upp till halvtannat hundratal fick härigenom de stora ätterna ett övertag i rättsproceduren.

⁵ Jfr Hemmer, Några viktigare spörsmål angående den gamla svenska straffrätten. *Tidskrift utg. av Juridiska Föreningen i Finland*, 1930, s. 355.

karaktäriseras i ett samtida påvebrev som stridande mot den naturliga rätten, som en *pestis contraria omni iuri*. I stället för bondesamhällets gamla bebyggelseform, hammarskiftet, ville rättsboksförfattarna införa tributsamhällets: solskiftesbyn. Den skisseras av författarna rationellt och logiskt, nästan abstrakt, så som alltid revolutionärer beskrivit sin nya samhällsform. Slutligen lyfte de i lagarnas utförliga bötestaxor bondesamhällets gamla brottsvärderingar upp i de feodala domstolarnas praxis, där de kom att fylla funktionen av en tributtitel av stor betydelse.⁶

Dessa lagar, klädda i helt annan rationalistisk dräkt än bondesamhällets magiskt-religiösa normvärld, har inte tillkommit för att bevara bonderätten utan för att upphäva den. Som revolutionära nyskapelser, tillkomna i periferin av en association som spände över hela Europa och som omgestaltade ättsamhället och byggde upp en ny samhällsbildning, framstår landskapslagarna som instrument för den svenska feodala världens intressen. Om dess författare och deras klass vid dessa rättsböckers tillkomst hade lyckats genomföra de principer, som uppskisseras, eller om fortfarande — enligt stadfästelsebrevets uttryck — ”annan lag” gällde, därom kan vi inget sluta ur lagarna.

⁶ Östgöotalagen, vådamålsbalken XXXVII, illustrerar böternas sociala innebörd. Flocken handlar om stöld begången av löskerkvinna, som ej har målsman inom lagsagan. Böterna var tre marker, som delades mellan målsägaren, häradet och konungen. Kunde hon ej gälda dessa hade hon genom stölden förverkat sin frihet. Om målsägaren behöll henne skulle han ge en mark till konungen och en till häradet. Men ville han ej behålla henne, var han pliktig att föra henne till konungens åklagare och överlämna henne åt honom. Han var sedan saklös. Även den bestulne blev sålunda genom brottet förpliktad till en tjänst till konungens man.